

⁵³ Гурич І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – №2. – С.25.

The article is dedicated to explanation of the activity of Ukrainian history research commissions in regions, created by M.Hrushevs'kyi for studying of Ukrainian history in regional aspect. The author analyses a wide program of historic and geographic, regional ethnography and art criticism studies completed by commissions, gives detailed characteristics of their archival heritage.

А.О.Гурбик*

РАДНОТСЬКИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1656–1657 рр.)

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли внаслідок зміни геополітичної ситуації в Європі Україна скорегувала свої зовнішньополітичні пріоритети й енергійно долучилася до формування Раднотської коаліції. Активна участь гетьманської столиці – Чигирин в європейських дипломатичних процесах сприяла формуванню нового військово-політичного альянсу для продовження війни проти Речі Посполитої. Висвітлюються передумови, основні етапи та наслідки цієї і на сьогодні маловідомої війни в один із найдраматичніших періодів української історії 350-літньої давнини.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Національно-визвольної війни середини XVII ст., досить актуальною залишається потреба подальшого копіткого вивчення не лише історії міжнародних відносин України загалом, але й вироблення та реалізації українським керівництвом зовнішньополітичних пріоритетів у постперейславський (після 1654 р.) період. Насамперед це зумовлено об'єктивним станом історіографії. Поскілки до початку 90-х рр. минулого століття українська історична наука у даній проблематиці базувалася на концептуальних засадах радянської історіографії, вироблених ще в 50-ті рр., які, попри інші вади, не обґрунтовано обмежували 1654 роком хронологічні рамки Визвольної війни українського народу. А тому в перші роки незалежності України дослідники справедливо зазначали, що «з поля зору вітчизняної історіографії... повністю випадала політична історія України після 1654 р.», і на той час не було «опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»¹

За сучасних умов становлення й розвитку новітньої вітчизняної історіографії, коли вже практично ніхто з фахівців не обмежує Визвольну війну рамками Переяславської ради, зроблено значний крок як у переосмисленні теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. В останні півтора десятиліття вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних

* Гурбик Андрій Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

робіт, брошур і збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження². У цих працях певною мірою досліджено і проблематику ролі й місця України в період формування Віленської та Раднотської європейських коаліцій (1656–1657 рр.), а також висвітлено конкретні військово-політичні складові раднотської політики Чигирин та окремі етапи її реалізації³.

Однак детальне визначення мотивів, шляхів реалізації та геополітичних розрахунків українського керівництва в часи тектонічних військово-політичних зрушень у даному європейському регіоні висвітлено недостатньо. І причини цього криються не лише у відсутності спеціальних вузькотематичних досліджень та необхідності залучення зарубіжної джерельної бази й історіографії. Складність полягає як у багатоаспектності порушених проблем, адже до участі в Раднотській коаліції було залучено (прямо й опосередковано) чимало європейських держав, у тому числі і політичних «важковаговиків» – Оттоманську та Габсбурзьку імперії, а також і в об'єктивній багатогранності міжнародних відносин України з контрагентами Раднотської системи – Швецією, Трансильванією, Бранденбургом, Литвою, Молдавією, Валахією. Окрім того, потребує дослідження й політика, так би мовити, «у відповідь» тих сусідніх держав, інтереси яких прямо чи опосередковано зачіпав цей новостворений військово-політичний альянс, висвітлення реакції сусідів: як зазначені (досить несподівані для багатьох європейських політичних гравців) зовнішньополітичні ініціативи Чигирин сприймали в Москві (яким чином у цей період склалися стосунки контрагентів Переяславсько-Московської угоди (1654 р.)), Стамбулі, Варшаві та інших європейських столицях.

Актуальним також залишається подальше поглиблене вивчення не лише нюансів дипломатичного процесу, стратегії і деталей військової кампанії коаліції європейських держав проти Речі Посполитої в 1657 р., а й узагальненого бачення ролі України в Раднотській системі та міжнародних європейських відносинах у даний історичний період.

Загальнонаукова ж значущість дослідження зазначеного блоку питань випливає і з того, що в австрійській, польській, російській, шведській та угорській історіографіях (на відміну від української) вказаним сюжетам приділяється постійна увага⁴.

Досить важливим аспектом історіографії досліджуваної проблематики є саме висвітлення ролі гетьмана України Б. Хмельницького.

Розуміючи всю значущість порушених проблем та, зважаючи на непересічну роль Б.Хмельницького у розробці й реалізації зовнішньополітичного курсу Української козацької держави в досліджуваний період, зосередимо основну увагу нашої статті на ключових моментах раднотської політики гетьмана України. Загалом же в історіографії висвітленню конкретних військово-дипломатичних та соціально-політичних аспектів її реалізації прямо й опосередковано було присвячено як праці попередників, так і сучасних дослідників, у тому числі й зарубіжних. Зокрема, вже Д.М.Бантиш-Каменський у своїй «Історії Малої Росії від поселення слов'ян у цій державі до знищення гетьманства» (видання 1822, 1830, 1842, 1903 рр.) відзначав кардинальну зміну зовнішньополітичних пріоритетів Б.Хмельницького та незалежний статус українського гетьмана в останні роки його правління: «Будучи підданим, гетьман поведився як незалежний володар; мав відносини, в обхід володаря Росії, з його ворогами, в них шукав собі друзів..., бажав зберегти присягу, дану цареві, і разом із тим діяв приховано супроти переяславського договору»⁵. Історик також зазначав про українсько-російські тертя з цього приводу та намагався обґрунтувати нові зовнішньополітичні ініціативи Б.Хмельницького: «Остерігаючись, щоб цар Олексій Михайлович не повернув Україну полякам, він [Хмельницький] уклав

наприкінці 1656 р. дружній оборонний договір у Чигирині з уповноваженими князя Ракоція, молдавського і волоського господарів», а потім, «за настійливим проханням шведського короля Карла X і його союзника Ракоція, князя трансільванського, відправив до них у 1656 р. допоміжне десятитисячне військо під керівництвом Антона Адамовича [Ждановича]»⁶.

М.І.Костомаров беззаперечно пов'язував активну участь українського гетьмана у створенні Раднотської коаліції з попередніми перипетіями, які виникли з укладенням Віленського перемир'я, та з його положеннями: «Після Віленського договору Хмельницький уже нітрохи не вагався, і 26 листопада [1656 р., старий стиль] уклав із Ракоці особливий попередній союз, згідно з яким обидві сторони зобов'язані були захищати одна одну від усіх неприятелів, а жителі обох країн мали перебувати в повній згоді»⁷. Історик загалом правильно аналізував геополітичні перспективи Раднотської системи: «На початку 1657 р. Швецією, Трансільванією та Україною було укладено договір про розділ Польщі... Королю шведському мала дістатися Велика Польща, Лівонія, Гданськ із приморськими околицями; бранденбурзькому курфюрсту усі польські володіння в Пруссії; Ракоцієві – Мала Польща, Велике князівство Литовське, князівство Мазовецьке та князівство Руське (Червона Русь), а Україна з рештою південноруських земель мала назавжди бути визнаною окремою від Польщі»⁸.

І.П.Крип'якевич, аналізуючи кроки Б.Хмельницького невдовзі по завершенні роботи Віленського з'їзду (серпень–жовтень 1656 р.), зазначав, що «гетьман із самого початку ставився з недовір'ям до переговорів [Москви] із Польщею, і при цій думці залишився й надалі. Сам факт, що російський уряд ввійшов у переговори з польськими панами, викликав велике занепокоєння гетьмана і старшини... Ця непевність посилювалася ще й тому, що українська делегація не була допущена до участі у переговорах»⁹. Але вчений відмічав лише опосередкований вплив Віленської угоди на корекцію зовнішньополітичних відносин України та підкреслював винятково військовий аспект у діяльності Раднотської коаліції. Він, зокрема, писав: «Хмельницький намагався використати союз із Ракоцієм для того, щоб з його допомогою та в згоді зі шведами розбити останні сили Речі Посполитої, повернути західноукраїнські землі і надовго захистити Україну від агресії»¹⁰. Хоч І.П.Крип'якевич і писав про залучення до новоствореної коаліції, поряд з іншими її учасниками, також Молдавії та Валахії, та про те, що «дипломатичні зв'язки України з іншими державами викликали незадоволення російського уряду»¹¹, але обережно відмічав лише ту обставину, що «про поділ Польщі» домовилися тільки Швеція та Семиграддя. Врешті-решт історик апріорі наголошував на тому, що гетьман України більше допускав різку дипломатичну риторику, аніж реально коригував зовнішньополітичні пріоритети України. Він писав: «Можна припустити, що Хмельницький під першим враженням прикрих вістей [із Віленського з'їзду] допустився гострих висловів, але наймовірніше, щоб він так згоряча вирішив змінити міжнародну орієнтацію України»¹².

Загалом зазначені сюжети монографії І.П.Крип'якевича видаються дещо схематичними і відірваними один від одного, що може свідчити про значне редакторське втручання та скорочення тексту. Саме цю обставину відзначав у передмові до другого видання (Львів, 1990) Я.Д.Ісаєвич: «Очевидно, щоб підкреслити значення акту 1654 р., у виданні 1954 р. буквально до кількох сторінок скорочено опис подій наступних трьох років – до смерті гетьмана влітку 1657 р. Проте вдалося врятувати основний зміст книги»¹³. Поскільки у радянський період, як підкреслював Я.Д.Ісаєвич, редактори зважали не лише на концепцію та сюжетну лінію праці, «багато важила й мова, щоб не будити придріmale, хоч за посадою недремне око, слід було говорити «елементи державності» замість «держава», «військо Богдана Хмельницького» замість «українська армія» то-

що»¹⁴. Загалом монографія І.П.Крип'якевича дістала належну оцінку в історіографії. На думку фахівців, ще тоді її автор, «назвавши книжку ім'ям уже канонізованого на той час Б. Хмельницького, він не тільки здобув трибуну для популяризації фактів з історії України, що робили й інші історики, а й відважився піти значно далі – відверто заговорив про Українську державу, – тема, яка тоді і потім залишалася напівзабороненою або принаймні не дуже бажаною»¹⁵.

У сучасній українській історіографії зміну зовнішньополітичних пріоритетів Української держави у постперейаславський період однозначно пов'язують із чітким курсом її керівництва на зміцнення суверенітету та з прагненням до об'єднання всіх українських земель. Тому будь-які ініціативи й дії політичних контрагентів Чигирини оцінювалися істориками винятково в даному руслі: «Довідавшись на початку 1656 р. про зміну зовнішньополітичного курсу Москви, – писали В.А.Смолій та В.С.Степанков, – Б.Хмельницький... вирішив домогатися мети у союзі зі Швецією і Трансільванією»¹⁶. Причому дослідники підкреслювали: «Вражає легковажність московського двору, який, незважаючи на серйозні успіхи на білоруському і литовському театрах воєнних дій, вигідні пропозиції з боку Швеції, не дізнавшись про умови польського уряду щодо можливого замирення, у другій половині травня 1656 р. оголосив війну Швеції»¹⁷.

Подальше ж замирення Росії з Польщею та Віленське перемир'я, на думку вітчизняних фахівців, ще більше загострили українсько-російські відносини: «Ці дії царського уряду викликали глибоке невдоволення з боку Б.Хмельницького: український уряд не визнав укладеного перемир'я»¹⁸. Тому у подальшому Б.Хмельницький долучився до Раднотської коаліції і, як писали В.А.Смолій та В.С.Степанков, «договір із Трансільванією став реальністю. В умовах, коли Росія, уклавши перемир'я з Річчю Посполитою, тим самим відмовилася від боротьби за звільнення західноукраїнських земель, Хмельницький мусив піти на союз із Трансільванією, який давав можливість продовжувати реалізацію своєї політичної програми»¹⁹. А згодом на виконання своїх союзницьких зобов'язань український гетьман «послав на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався до наступу на Польщу, козацький корпус на чолі з А.Ждановичем»²⁰. Загалом усі означені військово-дипломатичні кроки Б.Хмельницького, як зазначають українські дослідники, свідчили про його твердий намір усіма силами обстоювати «за собою право на проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої, яка б відповідала інтересам України»²¹. Важливим у вітчизняній історіографії є також розуміння об'єктивних труднощів, що виникали при формуванні «союзу козацької України, Трансільванії та Швеції, оскільки кожна з них прагнула досягти власних цілей»²².

У новітніх українських дослідженнях з історії міжнародних відносин підкреслюється, що домінуючим фактором на початку другої половини 50-х рр. XVII ст. була «невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі внаслідок зав'язування тут складного вузла геополітичних суперечностей»²³. Також зроблено спробу моделювання й аналізу можливих і пріоритетних для Українського гетьманату варіантів розвитку міжнародних відносин. На першу половину 1656 р. такими бачилися: «політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції... і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту»²⁴. Хоча вважаємо, що перший варіант мало збігався з тогочасними політичними реаліями та інтересами України, яка не лише для себе, але й для своїх союзників (насамперед Москви) не модулювала подібного розвитку подій, поскільки за означенням тих же фахівців, навіть «повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки»²⁵. А

тому логічно, що реакція України на «початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативною»²⁶.

На думку В.М.Горобця, Віленське перемир'я не було обопільним успіхом його контрагентів, а лише дало значні дивіденди (перш за все мілітарні) польській стороні, яка в першій половині 1657 р. також отримала певні можливості щодо вирішення «українського питання», «оскільки українсько-російські суперечності... в поствіленський час набувають якісно нового звучання»²⁷. Вчений також зазначав, що саме «ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирини щодо напрямів міжнародної політики» при наявній загрозі політичної ізоляції України «підштовхнули гетьманський уряд Б.Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу»²⁸ у бік Трансільванії та Швеції. Останні, своєю чергою, теж перевели переговорний процес між собою у вирішальну фазу і їхні перемовини завершилися «укладенням 16 грудня Раднотського договору»²⁹. Важливим є те, що історики демонструють розуміння незвичності зазначеної угоди та її геополітичну спрямованість: «Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи»³⁰, що загалом дає нам підстави твердити про Раднот, як про нову європейську геополітичну модель і говорити про початок формування Раднотської системи.

Досліджуючи міжнародно-правовий статус Української козацької держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст., Т.В.Чухліб зазначав: «З усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави (України – А.Г.) до сфери впливу того чи іншого з монархів постало на польсько-російських переговорах (у Вільно 1656. – А.Г.)»³¹. Хоча у зв'язку з примірною рівністю потенційних можливостей жодна зі сторін – «ні Варшава ні Москва в цей час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали одна в одній підтвердження зверхності над усією його територією»³². Автор приєднався до поширеної в історіографії думки про те, що Раднотський договір був відповіддю його учасників на Віленську угоду і став, по суті, першим актом розподілу земель Речі Посполитої³³.

Дослідник міжнародної політики України постперейаславського періоду Я.О.Федорук, висвітлюючи широкий спектр проблем польсько-російських віленських перетрактацій, відзначав усю складність і масштабність означених політичних подій: «Крім безпосередніх країн-учасниць переговорного процесу – Речі Посполитої, Москви й Австрії, – у сферу міжнародних відносин були задіяні боротьба Франції з Габсбургами; Данії і Голландії зі Швецією; Бранденбурга з Польщею... Крим і, частково, Османська Порта»³⁴. За таких обставин, коли в Україні (прямо й опосередковано) зішлись інтереси кількох європейських держав, остання мимоволі ставала помітним міжнародним гравцем, а конкретна ситуація давала можливість українському керівництву вдаватися до радикальних (неочікуваних у багатьох європейських столицях) політичних кроків. Тому, як зазначав дослідник, «початок переговорів між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром змушував українського гетьмана вдаватися до радикальніших змін у зовнішній політиці. На першому плані почали вимальовуватися перспективи нової війни з Польщею в союзі зі Швецією і Семигородом»³⁵.

Загальний драматизм ситуації, що склалася для Б.Хмельницького в період віленських перемовин, полягав, на думку історика, насамперед у тому, що останні «перекреслювали те, заради чого він від самого початку повстання відправляв посольства в Москву, шукаючи військового союзника проти Яна Казимира»³⁶. Подальші заходи української сторони спрямовані на те, щоб повернути ситуацію назад, зазнали невдачі. Бо, на думку Я.О.Федорука, на той час активність Б.Хмельницького «скерована на те, щоб залучити московського царя до антипольської боротьби, суперечила основній суті російської політики то-

го часу, а тому не мала успіху»³⁷. Усе зазначене призвело до того, що український гетьман повів складну дипломатичну гру, спрямовану, з одного боку, на формування нової антипольської ліги (вже без Росії), а з іншого, – на зрив польсько-російських переговорів. Бо, як зазначав дослідник, «в умовах розвитку антипольської боротьби, коли мова почала заходити про нові орієнтації Війська Запорозького на Швецію і Семигород, намагання гетьмана поглибити протиріччя між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром було єдино правильним напрямком козацької політики, що виходив саме з тогочасного українського інтересу»³⁸.

У новітній польській історіографії проблема формування Раднотської системи та трансільвансько-український похід на Річ Посполиту висвітлюються через призму історії Другої північної війни 1655–1660 рр. і міжнародних відносин в Європі середини XVII ст.³⁹ Відзначається причинно-наслідковий зв'язок між Віленською угодою (24.X.1656) та формуванням Раднотської системи (26.XI.1656). Автори практично одногласно підкреслюють, що в Радноті було укладено фактично перший трактат про поділ Польщі. Відомий польський фахівець з історії міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі проф. З.Вуйцик зазначав, що Раднотський договір в історичній перспективі став для Польщі досить небезпечним прецедентом⁴⁰. При цьому наголошувалося на значній ролі короля Швеції Карла X Густава: «Так званий Віленський трактат... справив значне враження не лише в Польщі, а і в Європі. Гостро на нього зреагував Карл Густав, який... загравав відкритими картами. Добився підписання першого трактату розподілу Польщі у Радноті, в Угорщині, дня 6 грудня [нов. стиль] 1656 р.»⁴¹. І хоча формальними підписантами Раднотської угоди вважалися Швеція та Трансильванія, але традиційно в європейській історіографії вважається, що зазначений договір завершив формування (через попередньо укладені на двосторонньому рівні трактати) широкої Раднотської коаліції. Тому польський професор зазначав, що «підписантами [Раднотського] акту були, окрім короля шведського, електор бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, семигородський князь Д'єрдь II Ракоці, козацький гетьман України Богдан Хмельницький і представник відколотої кейданської Литви князь Богуслав Радзивілл»⁴².

Загалом учений негативно оцінив дії учасників названої коаліції, спрямованої на «розбір» земель Речі Посполитої і кваліфікував зазначену угоду як ганебний акт. Хоча така, дещо емоційна, оцінка видається нам занадто узагальненою. Остання деякою мірою радше може стосуватися позиції Швеції і Трансильванії, аніж Бранденбурга й України, які через Раднотську систему прагнули утвердити в Європі окремі незалежні держави, а політичні кола Литви, очолювані Богуславом Радзивіллом – осібне князівство. Тим паче, що стосується України, то вже на переговорах у Немежі, поблизу Вільно влітку 1656 р. польська сторона була готова визнати за Українським гетьманом незалежну державу (на Подніпров'ї), за утвердження якої вже понад 8 років велася Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.

Польська точка зору на постать Б.Хмельницького представлена в сучасній історіографії книгою вихованця й викладача Ягеллонського університету в Кракові Я.Качмарчика (учня знаного польського україніста Владислава Анджея Серчика)⁴³. Автор монографії зазначає, що одразу в постперейславський період гетьман України вже обдумував нові політичні комбінації: «Цьому сприяла цілкова зміна ситуації, яку влітку 1655 р. спричинив вступ до Польщі шведських військ»⁴⁴. Цікаво, що історик відзначає наявні у Б.Хмельницького можливості наперед спрогнозувати розвиток європейських політичних процесів: «Поява шведів у межах Речі Посполитої звичайно не була для Хмельницького несподіванкою. Уже в червні 1652 р. він міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики»⁴⁵. Адже український геть-

ман отримав із Стокгольма листа (30 травня 1652 р.), в якому І.Радзейовський радив йому «... до Ракоці послати, щоб з ним поєдналися і щоб і він від вас не відступився. А ті шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Руси, до Могилева і простіше б із Військом Запорозьким могли зноситися, ті ж, які б пішли у Пруссію, пішли б просто до короля, і так В[аша] М[илість] вся Україна для Війська Запорозького була б звільнена за короткий час»⁴⁶. Це дало підстави польському історику твердити, що «Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови», хоча й цим самим «зазнав відчутної поразки [свого] престижу, але водночас уже знав, як перетворити її на остаточний тріумф. Адже Хмельницький уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем. Тепер він її отримав»⁴⁷. Натомість дослідник відзначив, що польсько-московський трактат набагато більше «занепокоїв Карла Густава», ніж самого Хмельницького і король Швеції негайно прискорив свою протидію Віленському договору: «Її вершиною був уже згаданий трактат у Радноті... У силу цього трактату з карти Європи зникла Річ Посполита обох народів, а з'являлася незалежна Україна»⁴⁸. Що, на думку Я.Качмарчика, було вершиною політичних устремлінь українського гетьмана: «Таким чином Б.Хмельницький здійснив мрію свого життя й досягнув мету, до якої прагнув від того моменту, як пересвідчився у неможливості існування незалежного козацтва в рамках політичної системи Речі Посполитої»⁴⁹.

Проблемам зміни зовнішньополітичних пріоритетів у політиці Українського гетьманства другої половини 50-х рр. XVII ст. присвячені відповідні розділи монографії сучасної російської дослідниці професора Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлевої⁵⁰. Вона, зокрема, писала, що «Хмельницький поставився до повідомлення про Віленську угоду різко негативно»⁵¹. І, розвиваючи цю думку, далі зазначала, що в тих обставинах «козаки мали всі підстави вважати, що їх зраджено», оскільки з легковажності московських послів останні «погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди... Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою»⁵². Іншою підставою недовіри Хмельницького до Віленської угоди називалася та обставина, що «козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) і це також не відповідало «Березневим статтям»⁵³. Наслідком такої непродуманої політики Москви, на думку дослідниці, були непорозуміння й розбіжності в українсько-російських стосунках. Хоча далі авторка загалом аналізує весь комплекс міжнародних відносин Українського гетьманства й спеціально не зосереджується на цілісній характеристиці раднотської політики України. Останній аспект у книзі інколи набуває дещо спрощеного і схематичного вигляду: «Початок розбіжностей із Москвою, образа на шведів, а головне – воєнні невдачі шведів... – надають особливої ваги переговорам гетьмана з трансільванським князем»⁵⁴. Схожою є й оцінка Раднотської угоди: «Досить важливим для України був шведсько-трансільванський трактат, укладений 10 грудня 1656 р. (н.с.). Він передбачав ліквідацію Речі Посполитої»⁵⁵. Але далі дослідниця розповідає про майбутні територіальні надбання лише Швеції та Б.Радзивілла, не згадуючи про роль інших учасників Раднотської коаліції. Та й дата укладення договору вказана невірно. Насправді його було підписано 26 листопада (або 6 грудня за нов. ст.) 1656 р.

Досліджуючи релігійний контекст історії українського козацтва першої половини XVII ст., професор Альбертського університету С.Плохій писав: «Коли 1656 р. Росія пішла на укладення сепаратного (без участі козацької адміністрації) миру з Річчю Посполитою, Україна опинилася на грані розриву відносин із Московією, хоча формально припинення царем війни проти Польщі не означало відмову в царській протекції щодо Війська Запорозького»⁵⁶. Знаний історик-ук-

раїніст особливо наголошував на незалежній зовнішній політиці українського гетьмана, який, «абсолютно ігноруючи царську заборону..., і надалі в союзі з Трансільванією провадив воєнні дії проти Речі Посполитої – свого традиційного ворога, а віднедавна – нового союзника свого номінального протектора (тобто Росії. – А.Г.)»⁵⁷. Модель незалежної зовнішньополітичної поведінки, на думку вченого, була перенесена Б.Хмельницьким із «умов протекторату Османів над Молдавією, Валахією та Кримом... Оскільки ці держави, попри свою залежність від Стамбула, часом проводили досить незалежну зовнішню політику»⁵⁸.

Підготовлена у Швеції робота А.Котлярчука, яка присвячена аналізу міжнародного становища Великого князівства Литовського та Швеції в європейській кризі середини XVII ст., певною мірою теж висвітлює український аспект зазначеного блоку проблем. Зокрема, автор підкреслює протестантський характер антипольської Раднотської коаліції та відзначає помітну роль у її створенні Богуслава Радзивілла, який «підтримував регулярні контакти між Б.Хмельницьким та Швецією»⁵⁹. У книзі відмічається також значна активність, яку відіграв у переговорному процесі, особливо у відносинах із Трансільванією, лідер українських протестантів та генерал на шведській службі Ю. Немирич⁶⁰.

Актуальність дослідження проблем, пов'язаних із роллю України та її реальної участі у поствіленській європейській дипломатії і воєнних протистояннях, впливає з того, що в сусідніх історіографіях (угорській і румунській) даний аспект представлений досить поверхово і не відповідає реальному стану справ. Зокрема, при висвітленні ролі та можливих перспектив Раднотської коаліції все більш актуальним стає вивчення макроісторичних факторів і впливу загальноєвропейських геополітичних процесів на локальні можливості територіальних перерозподілів. Провідний угорський фахівець із проблем українсько-трансільванських відносин періоду правління Б.Хмельницького та Д'єрдя II Ракоці професор Егерського університету Ш.Гебеї особливо наголошував на даній обставині. Визначаючи основні причини невдачі українсько-трансільванського походу на Польщу та прорахунки угорського князя, вчений писав, що «його найбільшою помилкою була недооцінка функціонування Європейської політичної системи»⁶¹. Адже, так зване «Повстання васалів» (Трансільванія була васальною державою Оттоманської імперії, Україна з протекторатом Росії і залежна від Польщі Пруссія), яких підтримувала Швеція, відбувалися наперекір інтересам Оттоманської і Габсбурзької імперій у Центральній Європі, і вони «не були готові мовчки погодитися з будь-якими змінами європейського status quo»⁶².

Аналогічні обставини відзначаються і в румунській історіографії. Зокрема вказується на те, що Д'єрдь II Ракоці, захопившись політичною перспективою, не завжди адекватно враховував роль Оттоманської імперії: «Він, окрилений можливістю отримати королівський титул, перестав зважати на положення угоди з Портою» і саме за таких обставин «розпочав експедицію в Польщу»⁶³. А тому в подальшому не лише не зміг утримати свого протектора від нейтралітету, але «в момент, коли перемога здавалася здобутою, Порто енергійно почала вимагати повернення Д'єрдя II Ракоці в країну»⁶⁴. У подальшому ж Оттоманська імперія взагалі «відмовилася визнавати Ракоці принцем Трансільванії» через те, що вся Раднотська «кампанія була проведена супроти волі Порти»⁶⁵. Наслідком загострення стосунків Ракоці з Портою, на думку румунських істориків, стали помітні кризові явища: «Криза, яка наступила у відносинах із турками, стала приводом відчутних деформацій та змін у структурі держави Трансільванії, а також, власне, й Молдавії та Валахії»⁶⁶.

Натомість угорські фахівці, торкаючись османського фактора при формуванні Раднотської коаліції, відзначали високу дипломатичну майстерність Швеції у переговорному процесі. Адже Карлу X Густаву вдалося скористати-

ся високим рівнем мотивації Д'єрдя II Ракоці (прагненням королівської корони та значних територіальних надбань), що «князь був готовий забути про Оттоманську загрозу і готовий був вести війну проти ворогів Швеції»⁶⁷. Хоча в свою чергу шведи не поспішали обіцяти Ракоці повного королівського титулу, а воліли запропонувати йому «серію можливих титулів... Ракоці міг стати королем Малопольщі, Східної Польщі, або королем «Галичини і Мало-польщі»»⁶⁸.

У зарубіжній історіографії різною мірою висвітлюється і роль України в геополітичних доктринах контрагентів Раднотської коаліції. Угорські історики, зокрема, підкреслюють як українську військову потугу, так і те, що через розширення коаліції Швеція намагалася вгамувати апетит трансільванського князя в його претензіях на повоєнні надбання у Польщі: «Шведські послы, які перебували в Трансільванії від травня 1656 р., були вповні освідомлені, що альянс із Ракоці буде через деякий час зміцнений військовою силою козаків, молдаван і валахів»⁶⁹. І дійсно, за якихось півроку союзникам вдалося вийти на досягнення ключових домовленостей, а «підписана 6 грудня [н. с.] 1656 р. у Радноті шведсько-трансільванська угода передбачала розподіл Речі Посполитої між п'ятьма суб'єктами (Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Військом Запорозьким [Україною], Литвою»⁷⁰. Український фактор виокремлюється угорськими фахівцями і при аналізі прорахунків трансільванського князя, який через надмірну захопленість власними проектами, почасти неухважно ставився до вимог союзників. Особливо Ракоці «недооцінив наміри [українських] козаків і проігнорував той факт, що ультимативною вимогою гетьмана Б.Хмельницького було військове знищення Польщі»⁷¹.

При висвітленні конкретних аспектів діяльності Раднотської коаліції в румунській історіографії, окрім зазначених, превалюють також сюжети, пов'язані з роллю Молдавії та Валахії: «У кампанії на початку січня 1657 р., поряд із трансільванцями, брали участь дві тисячі молдавських воїнів під керівництвом сердара Г. Хебешеску і стільки ж мунтянців на чолі з капітаном Одивояну, до яких приєдналися близько двох тисяч козаків»⁷². Звичайно, роль українського війська в польському поході союзників тут висвітлена явно неадекватно (одні лише кількісні параметри розходяться з відомостями джерел у багато разів). Те ж стосується помилок із датуванням, коли про Раднотську угоду пишуть, що вона була «підписана 20 листопада 1656 р.»⁷³ (насправді договір уклали 26 листопада (ст. с.) або 6 грудня (н. с.) 1656 р.). Продовжують зберігатися й застарілі положення про те, що Ракоці зазнав поразки в Польщі, нібито, винятково тому, що «шведи залишили поле битви», а згодом відступили й українські війська⁷⁴.

Підписання конфедеративного Переяславсько-Московського союзу з Росією (1654 р.) відкривало Україні нові, перш за все мілітарні можливості у вирішенні важливих завдань Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави.

Актуальним політичним завданням, яке стояло перед Українським гетьманом у даний період, було якнайшвидше урівноваження значно ускладненої для України в допереяславський період геополітичної ситуації та активізація спільних із Москвою військових операцій. Проте російська сторона не поспішала погодитися перенести основний театр бойових дій зі смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли все ж підійшли московські полки.

Подальше успішне звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.)*, наступ на Львів, його облога та поява українських підрозділів у Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України⁷⁵.

Інше стратегічне завдання – розгром військових підрозділів Речі Посполитої – теж мало чималі позитивні для України перспективи, оскільки в 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Армія останньої вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямками: на Малопольщу – фельдмаршал А.Віттенберг, на Жмудь – Магнус Арвид де ля Гардьє. Польський король Ян II Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку. Але внаслідок стрімкого підходу армії короля Швеції Карла X Густава змушений був залишити місто на київського каштеляна С.Чарнецького** (із залогою 2200 вояків) і відбив у Шльонск (у Глогувок). Річ Посполита, таким чином, стояла на межі катастрофи, і не лише військової, а й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 і 20 жовтня у Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Унаслідок цього майже вся Польща і частина Литви були «залиті хвилями» шведського «потопу» (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл X Густав змусив у січні 1656 р. прусського електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й направити проти Польщі 8-тисячну армію⁷⁶.

Річ Посполита за таких умов фактично стояла на краю прірви через неможливість одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбурзькою. Але разом із тим зазначені військові альянси (в т.ч. і створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил у даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б.Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві з потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як, власне, й Трансильванія, Молдавія і Валахія, що продовжували залишатися у сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, але й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Подальше розгортання подій (1655–1656 рр.) свідчило про появу інших негативних для України зовнішньополітичних обставин: перш за все зростання напруження у відносинах зі Швецією, яка досить різко вимагала у Б.Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо неї у Карла Густава існувала особлива думка), а також призупинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигирина зближення останньої з польською стороною.

* Датування у статті подається за юліанським календарем (старий стиль). Різниця між ним та григоріанським (новий стиль) для XVII ст. становить 10 діб.

** Стефан Чарнецький (1599–1665 рр.) був відомим воєначальником і політичним діячем Речі Посполитої. Із травня 1655 р. – каштелян київський, у 1657 р. удостоєний звання генерал-лейтенанта та призначений воєводою руським, а пізніше (1665 р.) – коронним гетьманом.

Чітка зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції, простежується вже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог із польською стороною і тими литовськими політиками, які не схвалили союз великого гетьмана литовського Я.Радзивілла з Карлом X Густавом. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський Вінсент Корвін Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну⁷⁷.

Практично до літа 1656 р. українське керівництво достеменно не відало про зміну пріоритетів і такий кардинальний поворот у зовнішній політиці царя, хоча Б.Хмельницький все ж, думається, не міг не помічати значного спаду військової активності Росії у війні проти Речі Посполитої. І ця обставина, ймовірно, найбільше турбувала гетьмана, оскільки унеможливлювала швидке приєднання до Української держави західноукраїнських земель. А тому вже на початку 1656 р. Б.Хмельницький основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення стосунків із сусідами до оформлення анти-польської коаліції з метою військової перемоги над Річчю Посполитою без сприяння Росії. Особливо активізується даний курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою Б.Хмельницькому було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, український гетьман прагнув хоча б добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах. І оскільки цар Олексій Михайлович радився з Б.Хмельницьким, «межи какими б городами й местами черкасскими й полскими рубеж учинить», то останній ще надіявся на переговорах відстояти українську позицію, «щоб рубіж князівства Руського [України] по Віслу ріку був, аж до угорського кордону»⁷⁸. Як свідчить аналіз джерел, поставлена у скрутне становище польська сторона, дійсно була готова йти на значні поступки, і не лише територіальні. Щодо позиції Б.Хмельницького, то польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною «заспокоїти» Україну, навіть визнавши за нею окрему державу на Подніпров'ї⁷⁹.

Але нерозважливі кроки Москви – недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона українським військам переходити «лінію України» – розвіяли сподівання Б.Хмельницького на повернення західних територій із допомогою Росії. Тому всі зусилля українського гетьмана та його дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі.

У першій половині 1656 р. особливо активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією й Валахією. Проте найбільш інтенсивними в 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з'являються з листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б.Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М.Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і самій Трансільванії⁸⁰.

На кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) у відносинах України зі Швецією переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведсь-

кої сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б.Хмельницьким лише Запорозжя та Лівобережжя. У 1656 р. посольство Г.Велінга хоча й називало Україну «вільною державою», але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. І навіть у січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б.Хмельницький уже реально відправив багатотисячний український корпус, Г.Велінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель⁸¹.

Завершальним етапом у створенні нової антипольської коаліції було укладення в угорському місті Радноті (сьогодні Ернут у Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Цей договір, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на підписаний за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною та особним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином, став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронуватися польською короною, а Україна і Бранденбург – унезалежнитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції із самого початку таїли в собі загрозу її монолітності, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, то її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій⁸².

Б.Хмельницький, зважаючи на непоступливість трансільванської та шведської сторін навіть на переговорах, не мав твердих підстав сподіватися на пом'якшення позицій останніх у ході подальшої військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав із Москвою і намагався завуалювати перед нею склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці⁸³.

Завершальний етап підготовки спільного трансільвансько-українського походу йшов повним ходом. Посол Л.Уйлаккі повідомляв у жовтні 1656 р. трансільванському князеві, що в Чигирині він провів успішні переговори про спільні військові дії, а генеральний писар І.Виговський запевнив його, що українська влада готова на першу ж звістку направити 15-тисячну армію з гарматами і всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці, у відповідь на повідомлення про готовність Б.Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирини 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в Україну було відправлено С.Хорвата. У місію останнього також входило, як зазначав М.Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Польщі з тилу від можливого несподіваного нападу турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків⁸⁴.

Завершальні заходи щодо мобілізації українського козацького корпусу були проведені досить оперативно. Отримавши останні інструкції Б.Хмельницького, війська під керівництвом наказного гетьмана А.Ждановича вирушили з Чигирини «після Миколиного дня» (6 грудня за ст. с.). Ф.Софонович занотував із цього приводу у своїй «Кройніці»: «...Послал Хмельницкии Антона, полковника киевского, наказным гетманом з воиском казацким на помощь Ракоцому»⁸⁵. Головним напрямком, куди направлялася більшість мобілізованих загонів, була Біла Церква. Згодом російський посол А.Лопухін, який у кінці грудня 1656 – на початку січня 1657 рр.

проїжджав Україною, повідомляв: «Ехал де я от царского величества черкасскими городами к тебе гетману, и изо многих де черкасских городов и из местечек идуть черкасы (етнонім українців у XVII ст. – А. Г.)... де на службу к Белой Церкви»⁸⁶. Із даних відомостей бачимо, якого розмаху набула мобілізація українського війська на початок 1657 р. Вона охопила значно більшу територію, ніж зазначені у джерелах три полки Війська Запорозького (Київський, Переяславський, Білоцерківський). І справа тут не лише в активізації руху добровольців-охотників по всій Україні, які направлялися на польський кордон. Б.Хмельницький паралельно готував війська і для оборони південних рубежів від можливого татарського вторгнення. Адже вже на початок року гетьману було відомо, що Кримське ханство готується до великого походу. Про це він повідомляв московському царю 22 січня 1657 р.⁸⁷

Паралельно із західним та південним напрямками Б.Хмельницький провадив значну військово-політичну активність і на Північному Сході. Про що свідчили на початку 1657 р. масштабні військові приготування Українського гетьманату в Білорусі. Про це повідомляв російський посол А.Лопухін у першій декаді січня: «Ждут де в Старой Бихов полковника Аскиру с полком и гетман (Б.Хмельницький – А.Г.), де о том писал в Чаусы к Нечаю (полковнику білоруському, могилівському, гомельському. – А.Г.), и велел ему из Чаус итти с ратными людьми ближе к Старому Быхову»⁸⁸. Окрім того, український гетьманський уряд для посилення своїх білоруських залог направив у даний регіон додаткові козацькі полки: «Повелів йти на допомогу Нечаю під Старий же Бихів чернігівському полковнику зі своїм полком»⁸⁹. Вважаємо, що саме це підкріплення допомогло в подальшому І.Нечаю щільно осадити місто й домогтися його швидкої капітуляції (січень – початок лютого 1657 р.), чого не змогли досягти війська російського воєводи Хованського протягом попередньої майже річної облоги. Хоча точної дати капітуляції Старого Бихова, на думку дослідників, встановити поки що не вдається. Відомо лише те, що Б.Хмельницький писав про цей значний успіх Українського гетьманату у листах до Львова (9 березня) та Москви (13 березня), а також в універсалі від 15 березня 1657 р.⁹⁰

Проте пріоритетним військово-стратегічним напрямком для України в даний період, безперечно, був західний похід у складі військ Раднотської коаліції.

Основні сили української армії вже були зконцентровані під Білою Церквою на кінець грудня 1656 р. Тому Б.Хмельницький 31 грудня 1656 р. видав у Чигирині спеціальний універсал, в якому зазначалося: «...Іж ми, посылаючи наши войска Запорозские, жебы се злучили з войсками князя его милости семиградского і шли, где оним указано... спротивних теж і Войску Запорозскому незичливых и неприхильных розказалисмо громить»⁹¹.

Загалом зазначені події розгорталися досить динамічно і, вже в умовах активної фази підготовки та фактичного початку походу українського війська в складі Раднотської коаліції проти Польщі, офіційна Москва намагалася провести переговори з цілого комплексу взаємовідносин, які вже не були для Б.Хмельницького першочерговими. Із цією метою до Чигирини було направлено посольство стрілецького очільника А.Лопухіна. Він перш за все мав заспокоїти українську сторону з приводу підписаного польсько-російського Віленського перемир'я, яке нібито не мало антиукраїнської спрямованості й не передбачало передачі України під владу Польщі⁹². Із приводу ж недопущення української делегації до Віленських переговорів, то всю провину за це посольська інструкція передбачала покладати на австрійську сторону⁹³.

На переговорах із російським послом А.Лопухінін, які проходили в гетьманській столиці 7–8 січня 1657 р., Б.Хмельницький видав послу 9 січня грамоту до царя, в якій, щоб зняти всі можливі сумніви у російської сторони щодо необхідності мобілізації українського війська, наводилися приклади збройних випадів із боку польських загонів на українському кордоні⁹⁴. Таким чином,

Б.Хмельницький досить обґрунтовано пояснив росіянам необхідність концентрації на порубіжжі великого козацького корпусу. При цьому гетьман України повідомив і про похід Д'єрдя II Ракоці в союзі зі шведами, волохами та мунтянами проти Речі Посполитої, але, як справедливо зазначав М.Грушевський, «виразно відділивши його від експедиції Ждановича»⁹⁵.

Звинувачення в недобросусідстві та розбоях, які Б. Хмельницький висунув польській стороні, думається, дійсно мали місце. Хоча Ян Казимир зізнавався, що конфлікти із козаками були лише поблизу Кам'янця-Подільського. Інші зіткнення на польсько-українському кордоні польський король намагався завуалювати, маніпулюючи назвами міст та регіональною віддаленістю зазначених зіткнень⁹⁶.

Але найактуальнішим для гетьмана України в даний момент було не створення комісії для формального розгляду прикордонних конфліктів, а перш за все розкриття перед російською стороною ненадійності польських обіцянок, з одного боку, та отримання приводу для продовження війни з Річчю Посполитою й виправдання тим самим походу корпусу А.Ждановича, з другого. Тим паче, що українські війська вже вирушили з Білої Церкви в напрямку Бара і далі до Перемишля на з'єднання з армією Д'єрдя II Ракоці.

За наказом Б.Хмельницького, до складу новосформованого експедиційного корпусу залучили козаків трьох полків Війська Запорозького⁹⁷. Загальне командування військами покладалося на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому число учасників походу в складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців – «охотників» зі складу багатьох інших полків України⁹⁸.

Подолавши значні перешкоди на марші, який проходив за надзвичайно складних кліматичних умов, українські війська об'єдналися із союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків⁹⁹. У стратегічному плані зазначений наступ українсько-трансільванські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, у середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова***. У місті його зустрічав командир шведської залоги генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів. Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: «Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого близько 2000»¹⁰⁰.

Саме здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 – на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному переході в середньому 15 км. Це був швидкий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. і короткий світловий день. Крім того, трансільвансько-українська армія пододала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць та Віслу. Щоправда, перехід через Дністер і Сян був легший від інших, оскільки ці річки у той час були скуті кригою¹⁰¹.

Через досить несподіване та стрімке розгортання зазначених подій відомості про похід трансільванських і українських військ на Краків не одразу дійшли до Москви, хоча занепокоєння російської сторони після візиту в Чигирин у січні

*** Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С.Чарнецький підписав капітуляцію.

1657 р. посольства А. Лопухіна, все наростало. Москву насамперед турбували дві речі. По-перше, необхідно було переконати українську сторону в тому, що польсько-російські переговори у Вільно не передбачали передачі Речі Посполитій українських земель, а закиди польської дипломатії з цього приводу – це відверта фальсифікація Віленських домовленостей. По-друге, потрібно було будь-що утримати Україну від вступу до інших військових альянсів, оскільки відомості подібного характеру все частіше тривожили уряд Олексія Михайловича.

Не знаючи достеменно, на якій стадії перебувають дії українського уряду, російська сторона готує нове посольство до Чигирина, щоб упередити небажані для неї нові зовнішньополітичні кроки України. Стосовно зосередження на кордоні з Польщею українських військ – посли повинні були передати Б.Хмельницькому царську похвалу за пильну охорону, але застерегти українського гетьмана, щоб зазначений корпус лише відбивав напади та грабежі поляків і ні в якому разі не переходив кордону, аби не дати Варшаві приводу звинуватити Москву у недотриманні Віленських домовленостей¹⁰².

Таким чином, уряд Олексія Михайловича, не маючи змоги відвернути похід коаліційних трансільвансько-українських військ на Польщу, вимушений був погодитися із цією несподіваною зовнішньополітичною акцією українського уряду.

Москва явно не встигала за швидким розвитком ситуації, а названі кроки російського уряду спізнилися майже на півроку. Вони були доцільними тоді, коли ще не була укладена Віленська угода, і являли фактично альтернативу останній, оскільки, на відміну від примарних обіцянок польських дипломатів у Вільно, давали реальний шанс Олексію Михайловичу здобути польську корону, а Б.Хмельницькому завершити війну перемогою над Річчю Посполитою й приєднати західноукраїнські землі, що, попри все інше, значно б сприяло і російсько-українському зближенню. Але восени 1656 р. уряд Олексія Михайловича не пішов на такий крок. А на весну 1657 р. змушений був уже пожинати плоди допущених в українсько-російських відносинах помилок. Ці помилки призвели до того, що український уряд не лише «охолов» до проблем взаємного зближення, а й був готовий до зміни пріоритетів у зовнішній політиці, що виявилось в потужному зближенні з Трансільванією, Швецією, Бранденбургом, Молдавським та Мултянським князівствами. Російську сторону особливо непокоїла однасторонність, з якою політична еліта України підтримала новий зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, оскільки не лише гетьман, але і жоден із полковників Війська Запорозького не повідомив у Москву про справжні наміри української сторони.

У стосунках із Росією гетьман України продовжував і надалі наголошувати на двозначності позиції польської сторони, яка оманливо пропонувала Олексію Михайловичу польську корону¹⁰³. А тому, повідомляв Б. Хмельницький, «ми через такі хитрощі та неправди поляків і не даючи їм підготуватися, щоб на літо кого іншого на нас не навели, пустили супроти них частину Війська Запорозького»¹⁰⁴. Таким чином, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до відома царського уряду інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої. У даний період московський уряд, думається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково у сучасній російській історіографії наявні трактування Віленської угоди, як «дипломатичної поразки Росії»¹⁰⁵.

Для отримання більш певної інформації про польсько-український конфлікт на кордоні уряд Олексія Михайловича вислав у кінці лютого 1657 р. до Польщі посольство К.Ієвлева. Проте в розмові, яку посол мав із Сапігою, Завішою і Бжостовським у кінці березня, останньому було заявлено, що Б.Хмельницький присягнув Д.Ракоці і послав своїх людей на польські міста. На що російські по-

сли відповіли: «Це неможливо, щоб гетьман (України – А.Г.) послав своїх людей Ракоцієві без відомості царської величності»¹⁰⁶. Те ж відзначав і сам польський король Ян Казимир на зустрічі з московським послом, що нібито Б.Хмельницький безпідставно послав свої війська проти Польщі, чим порушив Віленські домовленості та присягу московському цареві (грамота Яна Казимира до Олексія Михайловича від 8 травня 1657 р.)¹⁰⁷. Ян Казимир, окрім зазначених питань, також відмічав ще один аспект розпочатої проти нього війни союзних військ, а саме те, що метою створення та походу нової коаліції проти Речі Посполитої було намагання не дати Росії й Польщі завершити розпочатий Віленською угодою процес укладення династичної унії та провести у Польщі відповідний сейм для прийняття остаточного рішення¹⁰⁸.

Наступний етап війни військ Раднотської коаліції проти Речі Посполитої розпочався 20 березня 1657 р. Саме цього дня союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання зі шведською армією. Ця армія під командуванням Карла X Густава, залишивши деякі загони в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де і з'єдналася з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватися до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихоста форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р. Перебування українського корпусу А.Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів зі шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу з Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині¹⁰⁹.

Незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла X Густава (з основним своїм військом), з Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи у своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. У подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла X Густава****, з намаганням корпусу Стенбока відійти із-під Варшави, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталася Сандомира, а 20 червня, переправившись через Віслу, попрямувала в Україну¹¹⁰.

Тим часом Б.Хмельницький у Чигирині докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення та прикриття з південного заходу військових дій Раднотської коаліції у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгорода, запевнило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ані зі Швецією, ані з Трансильванією та буде і надалі залишатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку, Б.Хмельницький, як і обіцяв у березні російському послу В. Кікіну, інформував Москву про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у

**** У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. окупував усю Ютландію і в 1658 р. примусив данців до мирного договору в Роскільде, за яким Швеція здобула нові територіальні надбання. Згодом, прагнучи захопити всю Данію, Карл X Густав знову оголосив їй війну. Після невдалої спроби оволодіти Копенгагеном під час засідань риксдагу, скликаного у Гетеборзі, цілком здоровий король несподівано занедужав і у лютому 1660 р. помер.

російського уряду віру в можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою у травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф.Коробкою¹¹¹. Хоча загалом представлена російській стороні інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже пройшли шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву. Але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А.Ждановича, слід думати, що то були всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту українські посланці. Тут же вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заявлено про об'єднання війська Ждановича з арміями Д.Ракоці та Карла X Густава для війни проти Яна Казимира.

За даних обставин російський уряд вирішив діяти швидко і рішуче. Вже у травні в Україну було відправлено нове посольство (третє за п'ять місяців) Ф.Бутурліна, яке прибуло до Чигирини 3 червня 1657 р. Поряд з іншими проблемами, які передбачалося порушити на переговорах із Б. Хмельницьким, головною для російської сторони була участь козацького корпусу А.Ждановича в коаліційних силах разом зі Швецією і Трансільванією у війні проти Речі Посполитої.

Посольство Ф.Бутурліна досить різко заявило українській стороні про порушення гетьманом і всім Військом Запорозьким присяги вірності, даної цареві. Основні ж претензії Москви до Чигирини полягали в тому, що Україна допомагала Ракоці здобувати обіцяну Олексію Михайловичу польську корону¹¹², а це, своєю чергою, допомогло останньому здобути для себе міста у Польщі. Українська сторона рішуче відкинула висунуті звинувачення. З одного боку, було заявлено, що у Б.Хмельницького не лише немає угоди з Ракоці про посадження того на польське королівство. Що ж до союзу зі Швецією, то «від шведського короля ніколи він не відлучиться, тому що у них (з Б. Хмельницьким – А.Г.) дружба і приязнь і згода давня (понад 6 років. – А.Г.) ... та й шведи ж люди правдиві, усяку дружбу і приязнь додержують, у чому слово дають»¹¹³. Крім того, відзначали в Чигирині, до нас дійшла чутка, що цар наказав відіслати з Вільно на допомогу полякам проти козаків, шведів і семигородців 20-тисячне військо. Така впевнена позиція Б.Хмельницького на переговорах із Ф.Бутурліним пояснювалася перш за все обнадійливою інформацією про успіхи корпусу А.Ждановича у Польщі. Цю звістку до Чигирини привіз 9 червня 1657 р. Даніель Олівеберг, який повідомив, що союзники з козаками зайняли Краків, форсували Віслу і йдуть походом на Замостя, Люблін і Брест¹¹⁴.

Щодо деталей військової кампанії корпусу А.Ждановича в Польщі, то 15 червня Ф. Бутурліну було заявлено, що гетьман вже віддав останньому наказ повертатися й рухатися в район Кам'янця-Подільського, оскільки туди ж просувався Ян Казимир із посполитим рушенням та 18-тисячною цісарською армією. Через три дні, 18 червня, російське посольство, отримавши відпускні грамоти, вирушило з Чигирини до Москви¹¹⁵.

За таких умов російська сторона вже не покладалася на обіцянки гетьманського уряду, а тому в обхід останнього й паралельно із зазначеним посольством в Україну, намагалася зв'язатися з наказним гетьманом Війська Запорозького, щоб реально вплинути на козацький корпус А. Ждановича. Тому у травні 1657 р. готується ще одна дипломатична місія Росії прямо у район театру бойових дій українсько-трансільванських військ. На чолі посольства, яке вирушило з Москви 1 червня 1657 р., стояв І.Желябузький. Йому доручалося проїхати до української та трансільванської армій і вручити Д.Ракоці та А.Ждановичу грамоти Олексія Михайловича з вимогою припинити військові дії¹¹⁶.

Але це посольство не змогло оперативного виконати поставлені завдання і царські грамоти не одразу знайшли своїх адресатів. Маршрут І.Желябузького пролягав через Можайськ, Вязьму, Дорогобуж, Смоленськ на Чауси до полков-

ника І.Нечая, який мав вказати шлях до А.Ждановича та Д.Ракоці. Проте в подальшому посольство І.Желябужського, зважаючи на небезпечну дорогу та суперечливі відомості про місце перебування козацького корпусу, змушене було повернути в бік України.

На основному ж театрі бойових дій у другій половині червня 1657 р. відступ трансільвансько-української армії пролягав повз Замостя на Гребенне і Магеров. Саме в даному регіоні розпочалися перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С.Чарнецького. У таких досить серйозних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди замирення з польським королем.

Тому, критично проаналізувавши ситуацію та пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, керівники українського корпусу А.Жданович, Ю.Немирич та інші полковники 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступити в Україну¹¹⁷. Таким чином, аж ніяк не можна твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було навпаки. Саме постійне намагання трансільванського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А.Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмінною монетою в польсько-угорських переговорах. Та й надовго затримуватися під Меджибожем А.Ждановичу теж не було ніякої можливості, оскільки необхідно було виконувати наказ Б.Хмельницького і йти на з'єднання з військами Ю.Хмельницького для спільної оборони України від величезної татарської армії. Не слід відкидати і такий фактор, як позиція рядових козаків корпусу А.Ждановича, які були змучені багатомісячним походом, обтяжені трофеями та роздратовані майже ворожим ставленням уже колишніх союзників. Всі вони вимагали швидкого повернення до рідних осель і, як свідчать джерела, в протилежному разі готові були навіть підняти бунт проти своїх воєначальників.

На переговори з польською стороною: Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким 12 липня 1657 р. Ракоці відправив повноважне посольство на чолі зі своїм канцлером Мікешем. Наступного дня, 13 липня 1657 р., обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови укладеного договору¹¹⁸.

Останній етап військової кампанії союзників у Польщу міг стати лише проміжним. Адже в Україні можна було, поповнивши припаси та перегруповавши сили, сподіватися на продовження війни або достойне перемир'я. Але все перекреслила поспішна й несподівана капітуляція угорської армії. В останньому переході відстань від Варшави до Меджибожа майже у 600 км трансільвансько-українські війська пройшли за 30 днів (з яких 24 припадало на походи і лише 6 – на відпочинки)¹¹⁹. І в той час, як козацький корпус під керівництвом А.Ждановича зумів достойно вийти з непростой ситуації, виконати наказ Б.Хмельницького і повернутися в середині липня 1657 р. в Україну, трансільванський князь згодився на ганебні умови зазначеної капітуляції. Хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

Б.Хмельницький із нетерпінням чекав відомостей про корпус А.Ждановича. Загалом враження про похід українських військ у Польщу в гетьманській столиці було позитивне, оскільки Речі Посполитій, в умовах Віленського перемир'я з Москвою, цей похід перешкоджав створити в першій половині 1657 р. широкую коаліцію сил для війни з Україною¹²⁰.

Відзначаючи важливість превентивного походу козацького корпусу у Польщу, у гетьманській столиці разом із тим покладали і чималі надії на участь військ А.Ждановича після повернення у боротьбі проти великої кримської орди, яка саме вторглася в Україну¹²¹. Але змучені семимісячним польським похо-

дом, козаки А.Ждановича вже не мали ані бажання, ані сил брати участь у нових бойових діях. То ж як тільки вони перетнули «лінію України», корпус розтанув практично на очах. Думається, лише невелика його частина влилася до військ Ю.Хмельницького та Г.Лесницького. Сам же А.Жданович на чолі командування корпусу направився в Чигирин, щоб поінформувати гетьмана України й старшину про хід військових операцій у Польщі та наслідки походу.

Але напередодні, ще до прибуття А.Ждановича, у гетьманській столиці були поінформовані саме так, що Ракоці потрапив в оточення через те, що козацький корпус його залишив. Причому Б.Хмельницького у той час більше хвилював не сам відхід, а те, що в результаті цього виникала досить складна для України ситуація. Трансільванці й поляки могли об'єднатися і повести наступ на українські землі, що в поєднанні зі синхронним вторгненням величезної татарської орди становило б серйозну загрозу Українській державі. Весь драматизм становища А.Ждановича полягав у тому, що саме він був «творцем» цієї досить напруженої ситуації, оскільки замість сподіваної в Чигирині допомоги проти татар вільно чи невольно привів до кордону України змучений і знекровлений козацький корпус, в якого за плечима до того ж були ще й дві ворожі армії. Все це наперед, ще до офіційної розмови в Чигирині, робило А.Ждановича відповідальним за такий хід подій та формувало упереджене ставлення до нього. І хоча згодом угорці й поляки відступили від кордону України, а татари подалися за Ракоці, щоб і собі здобути викуп, що значною мірою розрядило ситуацію, але авторитет А.Ждановича уже певною мірою похитнувся. Припускаємо, що формуванню й поширенню таких оцінок у козацькому середовищі сприяв хтось із старшини, хто добре розумів, що повернення в Україну покорителя Кракова і Варшави А.Ждановича на чолі великого козацького корпусу може значною мірою підняти шанси колишнього київського полковника, давнього сподвижника Б.Хмельницького, на гетьманську булаву після смерті гетьмана України.

А.Жданович прибув до Чигирини десь після 20 липня в умовах досить несприятливої для нього атмосфери. Причому деякі джерела свідчать, що наказному гетьману було саме наказано з'явитися до гетьманської столиці¹²².

Аргументація А.Ждановича про те, що його військо не бажало більше воювати та розійшлося, була дійсно правдивою. І вже те, що наказний гетьман під час походу у Польщу зумів провести свій корпус від Бреста (а вже тоді багато козаків бажало вернутися в Україну) до Варшави й організовано відступити, робило честь його керівництву, від якого, думається, вимагати більшого в тих умовах не було ніяких підстав. Тим паче, що поряд був приклад деморалізованої армії Ракоці, яка не в найкритичніший момент підписала ганебну капітуляцію. Та і сам Б.Хмельницький вже наступного дня відчув, що таке непокоря військо його синові Юрію¹²³.

Як видається, небезпідставними були тоді й чутки про можливу страту А.Ждановича, оскільки Б.Хмельницький, намагаючись знову здобути прихильність Д'єрдя II Ракоці, сповістив послу Ф.Шебешу, що готовий покарати смертю тих, «хто дав причину до сеї ганьби»¹²⁴. І, як повідомляв у своєму донесенні із Чигирини 28 липня 1657 р. до Карла X Густава шведський посол Г.Лільєкрона, «старий гетьман віддав передсмертний наказ, щоб Антоній та інші воєначальники були страчені»¹²⁵.

Альтернативними є підстави вважати, що Б.Хмельницький тому «не встиг» стратити наказного гетьмана А.Ждановича, що все ж не мав достатніх підстав для цього. У противному разі він діяв рішучіше, як, наприклад, із полковниками, які передчасно почали в червні 1657 р. боротьбу за гетьманську владу: «...Чотири із найвпливовіших між ними були таємно страчені за наказом гетьмана»¹²⁶.

У випадку з А.Ждановичем було більше слів, аніж дій. Причому зазначені обіцянки про страту здебільшого адресувалися іноземним послам (трансіль-

ванському і шведському), що дає підстави вважати ці розмови швидше дипломатичним жестом українського гетьмана, аніж реальними намірами стратити А.Ждановича. Тим паче, що Г.Лільєкрона, описуючи загальне ставлення старшини до дій наказного гетьмана, також зазначав: «По всьому бачу, що вони прагнуть оправдати проступок Антонія»¹²⁷. Водночас практично протягом усього спільного походу А.Ждановича із Ракоці до трансільванського князя у Б.Хмельницького було чимало претензій. Та й не знати про те, що князь Ракоці сам став ініціатором своєї капітуляції гетьман України не міг, оскільки до Чигирини в середині липня 1657 р. прибуло чимало очевидців зазначених подій. Тому вважаємо, що Б.Хмельницький загалом правильно проаналізував ситуацію й адекватно оцінив дії А.Ждановича та Д.Ракоці. Але, щоб утримати останнього якщо не в союзі, то хоча б у нейтральності до України, змушений був підтримувати версію трансільванського князя щодо причин його капітуляції, а отже, і покарати винуватців.

27 липня 1657 р. Б.Хмельницький помер, тому одному з останніх наказів гетьмана України судилося залишитися нереалізованим. А вирок над А.Ждановичем, як писав 28 липня Г.Лільєкрона, ще не було «виконано, так як нового гетьмана тут (у Чигирині – А.Г.) немає»¹²⁸.

Аналізуючи історичне значення участі України в Раднотській системі (1656–1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі, активним провідником якої був український гетьман, відзначимо деякі аспекти. Перш за все Б. Хмельницькому з допомогою нових союзників вдалося перенести військові операції на внутрішні регіони Речі Посполитої та завдати їй значного превентивного військового удару, що послабило військовий потенціал Польщі і перешкодило її активним операціям на українському фронті. Хоча повної перемоги українському гетьману здобути не вдалося, однією з найважливіших причин чого було відверте небажання політичних «важковаговиків» – Оттоманської та Габсбурзької імперій – допускати геополітичні зміни в європейському status quo. А саме на це замахнулася Швеція, задумавши суттєві територіальні перерозподіли та підтримавши так зване «повстання васалів» (об'єднаних у Раднотській коаліції Трансильванії – васала Оттоманської імперії, залежного від Польщі Бранденбурга, а також України з номінальним російським протекторатом)¹²⁹.

Війна загалом зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою та невідомою Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні перемовини й укладені угоди зі Швецією, Трансильванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави. Чи міг гетьман Б.Хмельницький у ході названих воєнно-дипломатичних подій (1656–1657 рр.) досягти максимально можливих для себе результатів і створити цілком незалежну (без протекції будь-кого із сильних сусідів) Українську державу, зі стовідсотковою впевненістю твердити важко. Хоча й заперечувати вірогідність такого історичного шансу, думається, теж немає підстав, оскільки один із учасників Раднотської системи – Бранденбург сповна скористався наявними можливостями і зумів досягти такої мети. Бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б, за тих обставин неможлива річ – створення незалежної від Польщі держави в Прусах Князівських.

У цілому дана війна (в польській історіографії події 1655–1660 рр. кваліфіковані як «Друга Північна війна»), незважаючи на те, що Польщі вдалося відбити похід союзницьких військ із допомогою армії Габсбургів, стала свідченням досить тривожних для цієї держави зовнішньополітичних симптомів і означала в подальшому початок цілої серії договорів та коаліцій її сусідів, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої.

Події останнього періоду гетьманування Б.Хмельницького та його кончина і поховання часом породжують в історіографії ще чимало дискусійних тверджень і навіть міфів. Дослідники подекуди і надалі пов'язують «удар» та смерть Б.Хмельницького з нібито отриманою ним звісткою про відступ козацького корпусу з Польщі. Але ці хронологічно близькі та послідовні події, на нашу думку, не мають причинно-наслідкового зв'язку, оскільки, як вірно зазначали В.А.Смолій та В.С.Степанков, і після надходження зазначених вістей Б.Хмельницький продовжував працювати в звичайному режимі та видав з 21 до 23 липня ще щонайменше чотири універсали. Справа ж, на їх думку, полягала в тому, «що він (гетьман – А.Г.) на той час уже й без того перебував на смертному одрі»¹³⁰.

Зазначимо ще й те, що відомості з трансільвансько-українського війська за своїм змістом не дуже різнилися від інших вістей, які в липні 1657 р. (та і протягом останнього року життя українського гетьмана) надходили в Чигирин. Тож достеменно не відомо, що могло більше вразити Б. Хмельницького: чи інформація про оточення і поразку армії Ракоці, чи повідомлення про вторгнення величезної татарської орди в Україну та затримку з підходом на допомогу російській армії Г. Ромодановського (лист до якого з Чигирини було направлено на початку липня 1657 р. і, який ще 16 липня не наважувався без царської згоди вирушити в дорогу), чи якісь інші вісті.

В історіографії також існувала версія про можливе отруєння Б.Хмельницького¹³¹. Хоча М.І.Костомаров не вірив у правдивість подібного переказу і вважав, що останній «належить до тих легендарних підозр, які у всі часи і повсюди супроводжували передчасну смерть знаменитих людей»¹³². Окрім того, дослідник намагався окреслити ті загальні негативні фактори, які могли погіршити стан здоров'я українського гетьмана. Вчений зазначав, що передусім «то була московська політика, яка ламала усі його плани повернення Речі Посполитої, об'єднання і зростання Руси (України – А.Г.) саме в той час, коли вони швидше, ніж коли-небудь, могли здійснитися»¹³³. Особливо прикрою для Б.Хмельницького була «недовіра до нього начальних московських людей» та зміна Росією своїх зовнішньополітичних пріоритетів у 1656 р. і подальше «все показувало йому, що з'єднання Південної Руси (України – А.Г.) з Московською державою не може обійтися без розбрату та потрясінь. Все це розстроювало гетьмана. Йому було за шістьдесят років; багато у нього в житті було ударів, але Віленська угода зі всіма поєднаними з нею обставинами була найбільш пагубним ударом для Хмельницького»¹³⁴.

М.С.Грушевський дотримувався схожої думки, але більш широко використав, щоправда, тотожну джерельну аргументацію¹³⁵.

Паралельно тогочасні джерела свідчили про помітне ускладнення геополітичної ситуації стосовно України. Так, Г.Габ'янка прямо вказував: «Коли Хмельницький перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цісар християнський та цар турецький, що раніше всіляко виявляв свою прихильність, так проти нього озлобився, що не лише йому, а і всій Україні почали погрожувати і звинувачувати його»¹³⁶.

Внутріполітична ситуація теж не давала приводів для заспокоєння українського володаря: військо відмовлялося виконувати накази молодого гетьмана, на якого Б.Хмельницький покладав великі надії; поміж полковниками почалася передвиборна боротьба за гетьманську булаву; генеральний писар І.Виговський, як писав Г.Лільєкрона, «вселяє за різними обставинами сильну підозру, що після смерті гетьмана прагне захопити всю владу. І таким чином вже виникло дві партії»¹³⁷. Причому все це відбувалося на фоні прогресуючої хвороби Б.Хмельницького, бо Г.Лільєкрона повідомляв ще 28 червня 1657 р. (тобто за місяць до смерті), що «гетьман дуже хворий»¹³⁸.

Тому в цілому доцільніше твердити, що не одне якесь повідомлення, а загальна важка ситуація в Україні на фоні хвороби Б.Хмельницького призвели до «удару» та смерті великого гетьмана. Щоправда, усталене в історіографії датування дня смерті та похорону Б.Хмельницького на сьогодні не видається бездоганним. Ще М.І.Костомаров свого часу висловлював подив із приводу різночитань і неточностей із датуванням: «Дивно, що день такої події, яка потрясла всю Україну, не закарбувався вірно в пам'яті сучасників»¹³⁹. А тому вчений писав, що «час смерті Хмельницького означено сучасниками по-різному» і вказував дві дати 27 липня та 15 серпня 1657 р.¹⁴⁰ Подібним чином поступали й автори інших праць, а також популярних нарисів української історії¹⁴¹.

Різночитання істориків пояснювалися перш за все значною варіативністю (інколи, нечіткістю) джерельних повідомлень. Зокрема, у літописі С.Величка лише загально зазначалося, що Б.Хмельницький після (26 червня 1657 р.) «упав у недугу і, протягнувши іще невеликий час у хворобі, докінчив у Чигирині... своє великотрудне й великопечальне життя»¹⁴². У «Кройніці» Ф.Софоновича називався лише місяць: «И так Богдан Хмельницкий того ж року 1657-г[о] м[і]с[я]ца июля, умерл»¹⁴³. У літописі Самовидця зазначалося, що «барзо хорим сам Хмельницкий бил, где юже с тоей постелі, албо хоробі не встал, але в скором часі померл о Успеніи Пресвятія Богородици (тобто 15 серпня за стар. ст. – А.Г.)»¹⁴⁴. На думку фахівців, які досліджували хронологію українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст., фразеологічний зворот «о Успеніи» у переважній більшості випадків означає, що подія сталася саме цього дня (як і вирази «на», «у», «в», «во» і т. п.)¹⁴⁵. Бо про події, які сталися перед християнськими святами, автор літопису Самовидця пише досить чітко (приміром, про день поховання Б. Хмельницького: «перед святым Симеоном»). Автори зазначених літописів також чітко фіксували події, які сталися після великих церковних свят. Скажімо, про похід І. Виговського в наступному, 1658 р., чітко зазначалося, що він відбувся після Успіння Пресвятої Богородиці («по Успении», тобто після 15 серпня): «пройшов повз Лубни..., напав війною в його царську державу»¹⁴⁶.

Більш чітке хронологічне повідомлення зустрічається в літописі Г.Габ'янки, де гадяцький полковник писав: «Отак настановивши свого сина, новообраного гетьмана, старший Хмельницький (Богдан – А.Г.) відпустив старшину, разом відрядив і Юрка на Ташлик і зовсім-зовсім ослаб. Так занеміг, що заледве міг слово промовити. А через деякий час зовсім зліг і 15 серпня 1657 р. опівдні, у день Успенія Божої Матері, помер в Чигирині»¹⁴⁷. В останньому випадку зазначено і чітку дату смерті та дванадцяте свято, яке припадало на цей день. Це було типовим для традиційного українського суспільства, коли важливі події запам'ятовувалися за великими християнськими святами, які усім добре були відомими (в народі, коли не пам'ятали точної дати, то називали поблизу якого святкового дня сталася та чи інша подія). Тож така прив'язка була більш-менш точним визначальником хронології тих чи інших подій. Тому в нашому випадку досить мало підстав сумніватися, що гетьман Б. Хмельницький помер саме у зазначений у літописах час, тим паче допускати, що це сталося в день значно віддалений від вказаного великого християнського свята. Оскільки літописці також зафіксували і день похорону гетьмана, теж прив'язавши його до свята (преподобного Симеона Стовпника), яке припадало на 1 вересня (за стар. ст.). Самовидець із цього приводу занотував: «А похоронен бил перед святым Симеоном в неделю»¹⁴⁸, вказавши і день тижня. Г.Габ'янка у своєму літописі вказав ще точнішу хронологію події: «Перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали»¹⁴⁹.

Таким чином, за літописними повідомленнями, похорон Б.Хмельницького відбувся в неділю за один день до 1 вересня, тобто – 30 серпня 1657 р. І дійсно,

за календарем 1657 р. 30 серпня припадало саме на неділю. Отже, ті ж самі літописці чітко фіксують подію щодо великого християнського свята і вказують останнє не просто як приблизну хронологічну прив'язку, а й чітко відмічають чи це було до-, після- чи точно в день свята. Єдине питання може виникати лише щодо походження використаної літописцями інформації.

Дата 15 серпня, як день кончини українського гетьмана, вказувалася також анонімним автором «Короткого опису Малоросії»¹⁵⁰, та була беззастережно сприйнята в подальшому автором «Історії Русів» (1846)¹⁵¹. Погляди останнього поділяли Д.М.Бантиш-Каменський та інші історики¹⁵². Проаналізовані джерельні твори і зразки історіографії, таким чином, засвідчують про смерть Б.Хмельницького 15 серпня вдень («опівдні» або «по полудни»). Джерела також занотували, що того ж дня «воплъ и стон домохадцов гетманских и вистрел из ломовой пушки возвестили в городе (Чигирині. – А.Г.) о смерти гетмана»¹⁵³. А в іншому випадку твердилося, що в цей день у дзвони до вечірнього богослужіння почали дзвонити¹⁵⁴. Останнє повідомлення вповні точне, оскільки 15 серпня 1657 р. припадало на суботу, а в суботній день у церквах саме і правляться вечірні відправи.

Згідно з іншими джерельними повідомленнями, а саме: Івана й Остафія Виговських і послів при Чигиринському дворі Ф.Шебеші та Г.Лільєкрони, гетьман України Б.Хмельницький упокоївся 27 липня 1657 р. (за нов. ст. 5 серпня. – А.Г.). Як відзначали вказані респонденти, це сталося не опівдні (про що писали козацькі літописці – А.Г.), а, за одними відомостями – «о п'ятій годині дня», за іншими ж – просто «вранці»¹⁵⁵. Останні повідомлення, як найбільш вірогідні (бо виходили від найближчого оточення Б.Хмельницького), були прийняті більшістю істориків та увійшли в подальшому до наукових біографій великого гетьмана, загальноісторичних праць та енциклопедичних видань¹⁵⁶. Хоча вони зовсім не враховують альтернативне твердження про свято Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня), як день кончини гетьмана. А саме остання прив'язка події є дуже вагомою в християнському релігійному соціумі. Оскільки, якби гетьман дійсно помер в кінці липня, то в суспільній свідомості б ця подія асоціювалася з іншими християнськими святами, наближеними до 27 липня: приміром, із днем великомученика і цілителя Пантелеймона (який припадає саме на цей день) чи рівноапостольної Марії Магдалини (22 липня), або з Першим (маковим) Спасом, коли вшановували мучеників Макавеїв – 1 серпня, або з найближчим великим дванадцятим святом Преображення Господнього (Другим (яблучним) Спасом) – 6 серпня, або ж, врешті-решт, з Успенським постом (Спасівкою), який тривав з 1 по 15 серпня чи м'ясницями, що йому передували (30 червня – 31 липня). Але нічого подібного ми в літописах не спостерігаємо, й названі свята зовсім не згадуються в контексті кончини Б.Хмельницького. Хоча щодо інших історичних фактів, які були з ними пов'язані, то автори літописів щедро позначали події відповідними датами церковного календаря. Зокрема, за підрахунками фахівців, у Г.Граб'янки було кілька десятків таких співвіднесень, у Самовидця – близько 100, а у Величка – ще більше¹⁵⁷.

Хоча головне, очевидно, полягає в тому, що остання гіпотеза (про 27 липня, як день смерті українського гетьмана) не дає відповіді на питання, як ставитися до листа Б.Хмельницького від 29 липня 1657 р., направленого до царя Олексія Михайловича з приводу непорозуміння поміж конотопськими козаками та боярином Н.Яциною. Даний документ, який знаходиться між Малоросійських справ Посольського приказу, був опублікований на початку 60-х років XIX ст. в «Актах ЮЗР» під редакцією М.І.Костомарова, а ще через сто років у «Документах Богдана Хмельницького» (упорядники І.П.Крип'якевич та І.Л.Бутич)¹⁵⁸. У першому випадку видавці зовсім не коментували, здавалося б, дивне датування листа українського гетьмана, а лише віднесли цей документ «к

пограничним ссорам Малоруссов с Великоруссами». А можливо, вважали за достеменний день смерті Б.Хмельницького пізнішу від цієї (29 липня) дату. А от автори академічного видання документа звернули увагу на дану обставину, але без жодних аргументів зазначили, що це, нібито, очевидна помилка в датуванні листа¹⁵⁹, що видається явно недостатнім.

Не існує єдиної думки і щодо дня поховання Б.Хмельницького. Як ми вже зазначали вище, за деякими джерелами гетьмана поховали у недільний день, напередодні свята Семена (свято преподобного Симеона Стовпника є не пересувним і припадає на 1 вересня за стар. ст.). Якщо це було за один день до свята, як чітко повідомляють окремі джерела, то похорон, найвірогідніше, відбувся 30 серпня, яке у 1657 р. і припадало саме на неділю. А, якщо це була одна з неділь напередодні Семена, то це могли бути 16, 23, 30 серпня 1657 р. Хоча одну з цих неділь, а саме 16 серпня, можна відкинути, оскільки саме цього дня І.Виговський писав у листі до Н.Зюзіна про похорон гетьмана, як про майбутню подію¹⁶⁰. Дивно є, що правда, та обставина, що генеральний писар не сповіщав про точну дату похорону. Вона могла бути ще не встановлена остаточно, а можливо цим саме І.Виговський не хотів виказувати й дату послідувочої (доленосної для нього) козацької ради.

Дехто з істориків схилявся до 25 серпня як дня поховання Б.Хмельницького, спираючись на літописні повідомлення та вісті Г.Лільєкрона від 17 серпня, що в Чигирині похорон планували провести через вісім днів¹⁶¹. Але шведський посол у даному випадку сповіщав не про доконаний факт, а лише про плани українського керівництва, які звичайно могли змінитися.

За відомостями, як вважається, очевидного учасника похоронної церемонії Ф.Софоновича похорон відбувся 22 серпня 1657 р.¹⁶², хоча у подальшій історіографії прихильників такого датування було небагато. Інколи дослідники називали 24 серпня (3 вересня за нов. ст.)¹⁶³. В останніх дослідженнях українських істориків переважно обстоюється дата 23 серпня (2 вересня за нов. ст.) 1657 р., на якій також наголошував М.І.Костомаров¹⁶⁴. Хоча і вона видається нам досить дискусійною й неостаточною на фоні прямих повідомлень, які більш переконливо вказують на 30 серпня. Загалом достеменно відомо лише те, що Батька Хмеля побратими поховали, за заповітом, у його родовому помісті – Суботові: «Я не бажаю лежати в Чигирині..., похороніть мене в Суботові, який я набув кривавими трудами, і з якого згодом, коли його в мене відняли, розгорілося полум'я війни, яке звільнило Україну»¹⁶⁵. Проте ж у якому точно храмі – Іллінській чи Михайлівській церкві це відбулося та де спочивають сьогодні останки Б.Хмельницького, достеменно відповісти неможливо.

Відомий український історик В'ячеслав Липинський у 20-х роках ХХ ст. особливо відзначав весь драматизм ситуації, яка складалася в Україні у зв'язку з кончиною Б.Хмельницького: «Якась велика туга і неспокій за будуччину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя... Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило»¹⁶⁶. І разом із тим, учений висловлював справедливий подив із приводу недальковидності наступників українського гетьмана: «Покоління українські, що пізніше настали, зайняті завзятою боротьбою поміж собою, не знайшли часу і змоги увіковічнити в який-небудь спосіб місце вічного спочинку того одного єдиного гетьмана, що зумів колись Державу Українську збудувати...»¹⁶⁷.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3–10.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; *Їх же*. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Їх же*. Українська державна ідея: проблеми

формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Їх же*. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; *Їх же*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1: 1654 рік. – Л., 1996; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *Його ж*. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимзації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Її ж*. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2003.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 10–162; Горобець В.М. Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимзації: стосунки з Москвою та Варшавою. – С.119–150; *Його ж*. Зовнішня політика гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 16–47; Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Там само. – 1998. – № 3–4; *Його ж*. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С.69–78; Гурбик А.О. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 34–37; *Його ж*. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232.

⁴ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.); Frost R. After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge University Press, 1993; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S.137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S.108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S.801–848; Гебеи Ш. Первые сношения Б.Хмельницкого с Трансильванией // І.Мазепа та його доба: Зб. статей. – Ужгород, 2001; Varga B. Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovői bekeig (1654–1667). – Szeged, 2004. – 159 s.; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.3–46; Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С.47–52; Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Там же. – С.133–150; Семёнова Л.Е. Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Там же. – С. 115–132; Флоря Б.Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. – С.9–23; *Его же*. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы межд. конф. – Санкт-Петербург, 2004. – С.160–174; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Там же. – С. 90–107; Кобзарева Е.И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 53–80; Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertörns högskola, 2006. – 347 s.

- ⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.214.
- ⁶ Там же. – С.213–214.
- ⁷ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Кн.4. – Т.9–1. – С.615.
- ⁸ Там же. – С.615–616.
- ⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.322–323.
- ¹⁰ Там само. – С.330.
- ¹¹ Там само. – С.332.
- ¹² Там само. – С.325.
- ¹³ Ісаєвич Я.Д. Передмова // Крип'якевич І.П. Назв. праця. – Л., 1990. – С.5–9.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.33–34.
- ¹⁷ Там само. – С.33.
- ¹⁸ Там само. – С.34.
- ¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.558.
- ²⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – С.34.
- ²¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.560.
- ²² Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2001. – С.151–153.
- ²³ Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.119.
- ²⁴ Там само. – С.135–136.
- ²⁵ Там само. – С.136.
- ²⁶ Там само. – С.136–137.
- ²⁷ Там само. – С.140–141.
- ²⁸ Там само. – С.142.
- ²⁹ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.57; Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. – С.143. (Зазначене у цих працях датування «16 грудня» – не точне. Раднотський договір насправді було укладено 26 листопада (старий стиль), або 6 грудня (новий стиль) 1656 р.).
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.90.
- ³² Там само. – С.91.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Федорук Я.О. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.844.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – С.796.
- ³⁷ Там само. – С.845.
- ³⁸ Там само. – С.844.
- ³⁹ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – Poznań, 1994. – S.476–482; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S.137–138.
- ⁴⁰ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S.126–127.
- ⁴¹ Ibid. – S.127.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – 326 с.
- ⁴⁴ Там само. – С.293.

- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Цит. за: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – С.293–294.
- ⁴⁷ Там само. – С.298–301.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – С.148–229.
- ⁵¹ Там само. – С.191.
- ⁵² Там само. – С.187.
- ⁵³ Там само. – С.187–188.
- ⁵⁴ Там само. – С.191.
- ⁵⁵ Там само. – С.196.
- ⁵⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.89 (перше видання цієї книги вийшло англійською мовою в Оксфорді: *Plokhyy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001).
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ *Kotljarchuk A.* In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertörns högskola, 2006. – S.222.
- ⁶⁰ Ibid. – S. 214–236.
- ⁶¹ *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // *Századok* (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – №134. – S.801–848.
- ⁶² Ibid. – S.847–848.
- ⁶³ *Istoria Românilor.* – București, 2003. – Vol. V. – S.197.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Ibid. – S.198.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // *Századok* (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – №134. – S.801–848.
- ⁶⁸ Ibid. – S.847–848.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ Ibid. – S.848.
- ⁷² *Istoria Românilor.* – București, 2003. – Vol.V. – S.197.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С.85–88.
- ⁷⁶ *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potłgi do utraty niepodległości (1501–1795). – S.476–482; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.108–109.
- ⁷⁷ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40–41; *Санин Г.* Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – С.177; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.125.
- ⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С.501–502.
- ⁷⁹ *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.125–126.
- ⁸⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.2. – К., 1997. – С.1183–1184; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // *Архіви України.* – 1966. – №3. – С.62–71.
- ⁸¹ *Архив ЮЗР.* – Т.6. – Ч.3. – К., 1908. – С.154–162, 167–170, 202–206; *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // *Український історик.* – 1973. – №3–4. – С.130; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // *ЗНТШ.* – Т.154. – Л., 1937. – С.46–47.
- ⁸² *Kubala L.* Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.). – S.132; *Samsonawicz H.* Miejsce Polski w Europie. – S.137–138.
- ⁸³ *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Л., 1990. – С.181; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.13.
- ⁸⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.1311, 1312.

- ⁸⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі, покажчики Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К., 1992. – С.233.
- ⁸⁶ Акты ЮЗР. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1875. – №46. – С.393.
- ⁸⁷ Там же. – С.394–395.
- ⁸⁸ Там же. – С.393–394.
- ⁸⁹ Там же. – С.393–394.
- ⁹⁰ Там же. – Т.3. – С.576–579, 589–590, 599; Крип'якевич І.П. «Вольний порт» у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук). – Т.32. – К., 1929. – С.92–96; Грушевський М. Історія України-Руси. – С.1257–1277; Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С.40–46.
- ⁹¹ Документи Богдана Хмельницького. – С.551.
- ⁹² Акты ЮЗР. – Т.8. – С.387.
- ⁹³ Там же. – С.388.
- ⁹⁴ Там же. – С.395.
- ⁹⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С.1323–1326.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т.8. – С.393–395.
- ⁹⁸ РДАДА. – Ф.79. – Оп.2. – Спр.99. – Арк.1; Оляничин Д. Назв. праця. – С.55.
- ⁹⁹ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Т.ХІ. – Лондун, 1960–1961. – S.99.
- ¹⁰⁰ Dzieje Krakowa. – Т.2: Kraków w wiekach XVI–XVIII. – Warszawa, 1984. – S.371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч.1. – К., 2001. – С.34–47.
- ¹⁰¹ Półcwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Л.; Люблін, 1996. – S.87; Wojtowicz P. Op. cit. – S.101–103.
- ¹⁰² Грушевський М. Назв. праця. – С.1346–1347.
- ¹⁰³ Документи Богдана Хмельницького. – С.566–567.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ История внешней политики России. Конец XV–XVII век. – Москва, 1999. – С.312.
- ¹⁰⁶ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С.1353.
- ¹⁰⁷ РДАДА. – Ф.79. – Оп.2. – Спр.99. – Арк.1.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Архив ЮЗР. – Т.6. – Ч.3. – С.298; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – К.; Відень, 1920. – С.11–17, 201–202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С.74–75.
- ¹¹⁰ Biblioteka Muzeum im.Ks.Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №1656. – S.257, 258, 260–261. Архівні документи Бібліотеки музею ім. князів Чарторийських у Кракові (Спр.№1656) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м.Варшаві (мікрофільм №16460); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – S. 237–257; Dzieje Warszawy. – Т. 2: Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984. – S. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska. – S. 159, 164–165.
- ¹¹¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13–15.
- ¹¹² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 568.
- ¹¹³ Там же. – С. 569.
- ¹¹⁴ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1417.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 1425; Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 684–685.
- ¹¹⁶ РИБ. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1884. – С.1275–1278.
- ¹¹⁷ Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108.
- ¹¹⁸ Kubala L. Wojna Brandenburska. – S. 175; Жерела до історії України-Руси. – Т.ХІІ. – Л., 1911. – С. 500–501.
- ¹¹⁹ Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108.
- ¹²⁰ Документи Богдана Хмельницького. – С. 609.
- ¹²¹ Там само. – С. 612.

- ¹²² Грушевський М. Назв. праця. – С. 1255–1256.
- ¹²³ Там само. – С. 1256.
- ¹²⁴ Там само. – С. 1471–1472.
- ¹²⁵ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч.3. – С. 320–321.
- ¹²⁶ Там же. – С. 314.
- ¹²⁷ Там же. – С. 321.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801–848.
- ¹³⁰ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 594.
- ¹³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 112.
- ¹³² Костомаров Н.И. Указ. соч. – С. 621.
- ¹³³ Там же.
- ¹³⁴ Там же.
- ¹³⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1475–1476.
- ¹³⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 108.
- ¹³⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 106. – С. 314.
- ¹³⁸ Там же.
- ¹³⁹ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С.637.
- ¹⁴⁰ Там же. – С.637.
- ¹⁴¹ Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея. – К., 1990. – С.213.
- ¹⁴² Величко С. Літопис / Перекл., вступ. стаття, комент. В.О.Шевчука. – Т.І. – К., 1991. – С.207.
- ¹⁴³ Софонович Ф. Хроніка... – С. 234.
- ¹⁴⁴ Літопис Самовидця / Підгот. видання Я.І.Дзири. – К., 1971. – С.75.
- ¹⁴⁵ Заремба С.З. Хронология украинского летописания второй половины XVII– начала XVIII века: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – С.79–83.
- ¹⁴⁶ Величко С. Літопис. – Т.І. – С.232.
- ¹⁴⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С.111.
- ¹⁴⁸ Літопис Самовидця. – С.75.
- ¹⁴⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С.111.
- ¹⁵⁰ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трёх малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». – К., 1878. – С.249; Заремба С.З. Указ. соч. – С.125–126.
- ¹⁵¹ Конисский Г. История русов или Малой России. – С.141.
- ¹⁵² Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С.220.
- ¹⁵³ Конисский Г. История русов или Малой России. – С.141; Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С.220.
- ¹⁵⁴ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.XXIII: Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. – S.518.
- ¹⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.3; Т.11. – С.706; Архив ЮЗР. – Т.6. – Ч.3. – С.319; Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.XXIII: Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. – Budapest, 1874. – S.518, 566.
- ¹⁵⁶ Kubala L. Wojna Brandenburska. – S.214; Грушевський М. Назв. праця. – С.1470–1478; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Вид.2. – Л., 1990. – С.335–336; Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.43–44, 244; Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.593–596; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Перекл. з пол. І. Сварник. – Перемишль; Л., 1996. – С.302–308; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – С.212–214.
- ¹⁵⁷ Заремба С.З. Указ. соч. – С.79–83.
- ¹⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т.4. – СПб., 1863. – С.18–19; ДБХ. – № 474. – С.618–619.
- ¹⁵⁹ Там же.

- ¹⁶⁰ Акты ЮЗР. – Т.4. – №3. – С.3–4.
¹⁶¹ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.ХХІІІ: Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. – S.566; Грушевський М. Назв. праця. – С.1470–1478; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.335–336.
¹⁶² Софонович Ф. Хроніка... – С. 234.
¹⁶³ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С.302–308
¹⁶⁴ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С.637; Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – С.43–44, 244; Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.593–596.
¹⁶⁵ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С.637.
¹⁶⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – С.252.
¹⁶⁷ Там само.

The article is dedicated to insufficiently examined army political aspects of the liberation war of Ukrainian people of the middle XVII c. when resulting from the change of geopolitical situation in Europe Ukraine corrected its foreign policy priorities and vigorously joined the formation of the Radnot coalition. Active participation of the Hetman capital city – Chyhyryn – in the European diplomatic processes assisted the formation of a new army political union in order to extend the war against Rzeczpospolita. The author shows the premises, main stages and consequences of this little-known for today war in one of its most dramatic periods of 350 years old Ukrainian history.

Т.В.Тканко*

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто основні напрями науково-дослідної роботи військово-промислових комітетів Наддніпрянської України під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Зокрема, визначено їхню роль у мобілізації інженерно-технічних сил регіону. У статті зазначається, що впродовж воєнних років члени військово-промислових комітетів України зосередилися на розробці найбільш важливих напрямів науково-технічної думки, результати якої могли бути використані не лише у воєнний час.

Світова війна 1914–1918 рр. стала значним випробуванням для науково-технічного розвитку воюючих держав. Поява нових технологій і галузей виробництва, організація наукових досліджень, зміни у тогочасній промисловості зумовили якісно новий рівень ведення бойових дій. У військовій справі окреслилася тенденція до механізації та автоматизації, використання досягнень точного приладобудування, електротехніки, хімічної промисловості, машинобудування, металургії тощо. Однією з умов успішного ведення війни для Російської імперії стала мобілізація її наукового потенціалу. Активну участь в організації наукових досліджень у воєнні роки взяли військово-промислові комітети (далі – ВПК). Вивчення цього напрямку діяльності ВПК має важливе значення, адже більшість дослідників акцентували увагу на інших аспектах їх роботи. Зокрема, М.Юрій, «не применшуючи санітарного та економічного значення громадських

* Тканко Тетяна Владиславівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.